

At stå åbenbart skrifte

Kirketugt og social kontrol i reformationstidens Danmark¹

Af Per Ingesman

Det er ikke tit, man støder på fænomenet kirketugt i dagens nyheder. En undtagelse var, da man i juni 2021 i de internationale nyheder på nettet kunne læse, at flere amerikanske biskopper mente, at præsident Joe Biden skulle nægtes adgang til nadveren, fordi han støtter retten til abort. Biden er som bekendt katolik, og i den katolske kirke udøver man kirketugt. Personer, som ikke retter sig efter kirkens forskrifter, kan nægtes adgang til nadveren. Det er den mildeste af de disciplinære sanktioner, der kan anvendes ved udøvelsen af kirketugt; de skrappe sanktioner kommer vi til om lidt.

I vores nutidige evangelisk-lutherske folkekirke kendes fænomenet kirketugt ikke. Man kunne fristes til at tro, at det var, fordi det var blevet afskaffet, da man ved indførelsen af reformationen i 1536 sagde farvel til den katolske fortid. Men sådan forholder det sig ikke. Martin Luther og de andre protestantiske reformatorer i 1500-tallet var på ingen måde modstandere af kirketugt, tværtimod. De ønskede bare at gøre op med den katolske kirkes måde at praktisere kirketugt på. Og så ville de gerne vende tilbage til deres ideal: den måde, hvorpå kirketugt var blevet udøvet blandt de første kristne i oldkirken. Her slog de ned på et bestemt sted i Matthæusevangeliet kap. 18 (v. 15-17), hvor Jesus siger til disciplene:

Hvis din broder forsynder sig imod dig, så gå hen til ham og drag ham til ansvar på tomandshånd. Hører han dig, så har du vundet din broder. Hører han dig ikke, så tag én eller to med dig, for på to eller tre vidners udsagn skal enhver sag afgøres. Hører han heller

1 Artiklen er en udvidet og omarbejdet udgave af den forelæsning, »At stå åbenbart skrifte. Social kontrol i reformationstidens Danmark«, som jeg holdt den 8. september 2021, i forbindelse med at jeg fratrådte min stilling som professor i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. På en række punkter bygger artiklen på flere af mine tidligere arbejder – hvilke fremgår af fodnoterne.

ikke dem, så sig det til menigheden, og vil han ikke engang høre efter menigheden, skal han i dine øjne være som en hedning og en tolder.²

Dette evangeliested blev senere kaldt 'Kristi regel' og brugt til at angive en bestemt treleddet procedure ved udøvelsen af kirketugt: En synder skulle først formanens under fire øjne, så i nærværelse af vidner og til sidst i overværelse af hele menigheden. Rattede synderen sig ikke efter formaningerne, så fulgte kirketugtens ultimative sanktion: udelukkelse af den kristne menighed. Og dermed også udelukkelse fra muligheden for at blive frelst.

Men hvorfor skulle der egentlig udøves kirketugt? Også her fandt Luther og de andre reformatorer svaret i Skriften, især hos Paulus i 1. Korintherbrev kap. 5 (v. 7-8): Kirketugt skulle man selvfølgelig udøve for synderens egen skyld, for at forhindre, at han skulle lide evig fortabelse. Men først og fremmest fordi man havde den opfattelse, at en synder forurenede hele menigheden, at en synder kunne sammenlignes med en surdej, der gennemsyrer og fordærver hele dejen.

Allerede i oldkirken udpegedes hor, mord og frafald fra den kristne tro som de mest alvorlige synder, en kristen kunne begå. Oprindelig medførte de udstødelse af menighederne uden mulighed for genoptagelse. Men i løbet af de første kristne århundreder indførtes den praksis, at det var muligt for en synder at gøre bod og derved undgå udstødelse og evig fortabelse. Bodens gik ud på, at en synder skulle igennem en kortere eller længere bodstid, hvor han f.eks. ikke måtte komme ind i kirken til gudstjeneste, men skulle stå uden for kirkedøren. Til lige kunne han være underkastet en streng faste, eventuelt 'på vand og brød', inden han blev genoptaget i sin menighed.³

I oldkirken var man også begyndt at skelne mellem en offentlig bod for store synder, som havde vakt offentlig forargelse, og en privat bod for mindre, hemmelige synder. I den tidlige middelalder udformedes bestemte ritualer for såvel den private som den offentlige bod.⁴ Den

2 Bibelen citeres efter den autoriserede danske oversættelse fra 1992.

3 Det nærmeste, man kommer en samlet fremstilling af bodens historie, er Bernhard Poschmann: *Buße und letzte Ölung*, Handbuch der Dogmengeschichte IV, 3, Freiburg 1951. Jf. Per Ingesman: »Synd, bekendelse og bod i middelalder og reformationstid«, *Nyt fra Historien*, LII, 2, 2003, s. 193-206, især s. 193.

4 Sarah Hamilton: *The Practice of Penance 900-1050*, Woodbridge 2001. Jf. Ingesman 2003, s. 193f.; Per Ingesman: »I sæk og aske. Bodens historie og betydning i middelalderen«, *Middelalderens Verden. Verdensbilledet, tænkningen, rummet og religionen*, red. Ole Høiris og Per Ingesman, Aarhus 2010, s. 283-303, især s. 285f.

offentlige bod var det normalt biskoppen, der stod for. Han foretog ved fastens begyndelse et offentligt ritual, hvor synderne blev klædt 'i sæk og aske' og udstødt af kirken for at gøre bod i de 40 fastedage, der fulgte frem til påske. På skærtorsdag fulgte så et tilsvarende ritual, hvorved de bodfærdige syndere genoptoges i kirken.⁵ I den private bod bekendte synderen sin synd for sin præst, som så foreskrev de bods-handlinger, han skulle foretage for at få absolution, syndsforladelse.

I højmiddelalderen fik kirkens bodssystem en afgørende ny udformning. Den private bod fandt sin plads som et af kirkens syv sakramenter, og så blev den gjort til et fast element i enhver kristens liv. Det skete, da Det fjerde Laterankoncil i 1215, i dekretet *Omnis utriusque sexus*, gjorde det obligatorisk for alle kristne at bekende deres synder for deres sognepræst mindst én gang om året.⁶

Den amerikanske historiker Thomas N. Tentler udgav i 1977 en bog med titlen *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*.⁷ Tentlers hovedkildemateriale er de håndbøger med vejledning for præster i, hvordan de skulle tage folk til skrifte, som blev nødvendige efter indførelsen af det tvungne skriftemål. Efter 1215 opstod to nye genrer: Den ene var en stor, alfabetisk ordnet håndbog af moral-teologisk art, en såkaldt *summa*. Den gjorde det muligt at slå op under onani, åger, ægteskabsbrud og alle andre synder og se, hvordan hver enkelt skulle vurderes og behandles. Den anden genre var den korte *manual*, der skridt for skridt vejledte en skriftefader i, hvordan han konkret skulle gå frem, når han skulle udsørge en synder og fastsætte boden. Sigtet med manualerne var ikke mindst at få syndere til at aflægge den ud-

5 Fra Danmark har vi et ritual herfor i det såkaldte Roskildepontifikale. Bengt Strömberg: *Den pontifikale liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden. En liturghistorisk studie jämte edition av pontificale lundense enligt handskriften C 441 i Uppsala universitetsbibliotek och pontificale roscildense enligt medeltidshandskrift nr 43 i Lunds universitetsbibliotek* (Studia theologica Lundensia, 9), Lund 1955, s. 267-274. Et kort referat gives i P.G. Lindhardt: »Det religiøse liv i senmiddelalderen«, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Niels Knud Andersen m.fl., III, København 1965, s. 109-207, se s. 138.

6 Poschmann 1951, s. 83-103; Martin Ohst: *Pflichtbeichte. Untersuchungen zum Bußwesen im Hohen und Späten Mittelalter* (Beiträge zur historischen Theologie, 89), Tübingen 1995, især s. 14-138. Jf. Per Ingesman: »Sin and Crime, Penance and Punishment. Ecclesiastical Discipline in the Middle Ages«, *Religion, Politics, and Law*, red. Peter Lodberg (Religion and Normativity, 3), Aarhus 2009, s. 129-137, især s. 131f.

7 Thomas N. Tentler: *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, Princeton NJ 1977.

tømmende bekendelse af samtlige synder, der ifølge den teologiske forståelse af boden var nødvendig for, at tilsigelsen af absolution skulle have effekt.⁸

Ifølge Tentler var skriftemålet i middelalderens katolske kirke et instrument for social kontrol. Denne sociale kontrol byggede på tre hovedprincipper. Det første var, at lægfolket skulle acceptere, at præsten i kraft af sin ordination havde en højere status og en højere autoritet end det selv. Det andet var, at lægfolket skulle rette sig efter kirkens moralske og juridiske normer. Og det tredje var, at lægfolket skulle påvirkes igennem samvittigheden; den enkelte synder skulle bibringes en psykologisk skyldfølelse, som styrkede ønsket om at søge trøst og tilgivelse i skriftemålet.⁹

At det efter 1215 var *tvungen* at gå til skrifte, og at der krævedes en *udtømmende* bekendelse, fik 300 år senere Martin Luther til at reagere kraftigt. Det terroriserede samvittighederne, sagde Luther, at skulle præstere den korrekte anger og aflægge den udtømmende bekendelse for at få absolution. Og så påpegede han, at skriftemålet var uden grundlag i Bibelen, det var et menneskeligt påfund, som gejstligheden havde indført for at kunne herske over lægfolket, for at kunne snage i dets sager og for at kunne få dets penge.¹⁰ Men hvad skulle der sættes i stedet?

Dette er emnet for denne artikel, som vil vise, at også det lutherske skriftemål efter reformationen var et middel til social kontrol. En sociologisk definition, der meget godt dækker brugen af begrebet i artiklen, lyder, at social kontrol er

the mechanisms, in the form of patterns of pressure, through which society maintains social order and cohesion. These mechanisms establish and enforce a standard of behavior for members of a society and include a variety of components, such as shame, coercion, force, restraint, and persuasion. Social control is exercised through individuals and institutions, ranging from the family, to

8 Thomas N. Tentler: »The Summa for Confessors as an Instrument of Social Control«, *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*, ed. Charles Trinkaus and Heiko A. Oberman, Leiden 1974, s. 103-125; Tentler 1977, s. 28-53. Jf. Ingelman 2009, s. 132; Ingelman 2010, s. 293-295.

9 Tentler 1977, s. 345-347.

10 Jos E. Vercauteren: »Schlüsselgewalt und Beichte bei Luther«, *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*, bd. I-II, red. Helmar Junghans, I-II, Göttingen 1983, I, s. 153-169; II, s. 775-781.

peers, and to organizations such as the state, religious organizations, schools, and the workplace.¹¹

Min inspiration til at koble kirketugt og social kontrol kommer først og fremmest fra den tyske konfessionaliseringsforskning, hvor man dog i stedet for ‘social kontrol’ foretrækker at tale om *Sozialdisziplinierung*.¹² I begge begreber er kernen den samme: Den kontrollerende og disciplinerende indsats retter sig mod folks *adfærd*, hvordan de lever og omgås med hinanden.

Mens koblingen mellem kirketugt og social kontrol er behandlet i en tysk luthersk kontekst,¹³ er der ikke for alvor sat fokus herpå i en dansk sammenhæng. En delvis undtagelse haves i en særdeles instruktiv artikel fra 2010 af Charlotte Appel om de efterreformatoriske sognepræsters rolle i forvaltningen af skriftemål og altergang.¹⁴ Appel har et andet fokus og bruger ikke begrebet ‘social kontrol’, men hun understreger dog indledningsvist,

at alterets sakramente (var) centralt for det, man kunne betegne som reformationens store opdragelsesprojekt. Det var ønsket, at lyset fra evangeliets klare dag nu skulle spredes ud i alle kroge af kongens riger og lande. Alle mennesker – og i særdeleshed de unge – skulle lære at leve som gode lutherske kristne.¹⁵

At der i brugen af kirketugtsmidlerne faktisk lå en bestræbelse på at regulere, hvordan folk *levede*, fremgår flere steder i hendes artikel.¹⁶

I sin artikel henviser Charlotte Appel til de vigtigste bidrag fra den ældre forskningslitteratur om skriftemål, nadversakramente og kirkelig disciplin, så det skal jeg ikke gøre mere ud af her. Kildematerialet til min undersøgelse er dels Kirkeordinansen af 1537/39 og andet norma-

11 Jason Carmichael: art. »Social Control«, www.oxfordbibliographies.com.

12 Se især Heinz Schilling: »Die Kirchenzucht im frühneuzeitlichen Europa in interkonfessionell vergleichender und interdisziplinärer Perspektive – eine Zwischenbilanz«, *Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa*, red. Heinz Schilling (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 16), Berlin 1994, s. 11-40.

13 Se f.eks. Hans-Christoph Rublack: »Lutherische Beichte und Sozialdisziplinierung«, *Archiv für Reformationsgeschichte* 84 (1993), s. 127-155.

14 Charlotte Appel: »Værdige gæster ved herrens bord. Sognepræsternes rolle i administrationen af skriftemål og altergang efter reformationen«, *Religiøs tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid, ca. 1500-1814*, red. Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, Bergen 2010, s. 15-48.

15 Appel 2010, s. 18.

16 Appel 2010., s. 24, 25-28, 30-33.

tivt kildemateriale, men først og fremmest en hidtil uudnyttet kilde til kirketugtsudøvelse i reformationstidens Danmark: en protokol fra domkapitlet i Lund med domme i ægteskabssager fra 1577-1579. Igennem en undersøgelse af den vil jeg vise, at kirketugten i høj grad sigtede på at opretholde ægteskabets status som eneste legitime ramme om seksuelt samliv. Men først noget om skriftemål og kirketugt hos Luther og i den danske reformation.

Reformationen og det offentlige skriftemål

Den 10. december 1520 foretog Martin Luther en offentlig afbrænding af den pavebulle, der netop havde erklæret ham for ekskommunikeret, bandlyst. Han lod den kanoniske rets love gå samme vej, men også en af senmiddelalderens vigtigste summa'er, den såkaldte *Angelica*, røg med på bålet.¹⁷ Det var udtryk for, at Luther gjorde op med den *disciplinære* side af det middelalderlige skriftemål.¹⁸

Derimod havde Luther ikke noget imod det *sjælesørgelige* aspekt, der også lå i skriftemålet – dette at man kunne betro sig til og få trøst af en præst. Ja, faktisk priste Luther det private skriftemål som en utrolig nyttig og gavnlig ting.¹⁹ I den nye teologiske forståelse af skriftemålets indhold, som Luther udformede, kom hovedvægten derfor til at ligge på den tilgivelse af synderen, som præsten tilsiger på Guds vegne. Det kan jeg ikke komme nærmere ind på, for her er hovedsagen, hvad der i praksis skete med skriftemålet i de lutherske kirker, først og fremmest i den danske.

For at forstå dét må vi lige springe tilbage i historien om kirketugten og spørge: Hvad var der blevet af det offentlige skriftemål? Ja, det er

17 Kilderne til denne 'happening' findes i *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* 7, Weimar 1897, s. 152-186. Om konteksten, se Martin Brecht: *Martin Luther, sein Weg zur Reformation 1483-1521*, Stuttgart 1981, s. 403-406.

18 Tentler 1977, s. 349-363, især s. 355.

19 »Jeg vil ikke«, siger Luther i en af de såkaldte invocavit-prædikener i marts 1522, »lade nogen tage det private Skriftemaal fra mig og vil heller ikke opgive det for Alverdens Skatte, thi jeg ved, hvilken Styrke og Kraft, det har givet mig. Ingen ved, hvad det hemmelige Skriftemaal formaar, uden den, som ofte maa kæmpe og fægte med Djævelen. Jeg vilde forlængst være blevet overvundet og tilintetgjort af Djævelen, hvis dette Skriftemaal ikke havde holdt mig oppe«. Martin Luther: Predigten des Jahres 1522, Nr. 8. Ein kurtzer begriff des Sermons D. M. L. geprediget am Sontag Reminiscere, von der heymlichen beicht, *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe* 10 III, Weimar 1905, s. 58-64, citat fra s. 61f. Oversættelsen til dansk er fra Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis. Den københavnske Bekendelse af 1530. Studier i den begyndende Reformation*, København 1954, s. 398f. Jf. Ingesman 2010, s. 297-299.

næsten blevet glemt i hele den her historie om indførelsen af det tvungne skriftemål og Luthers opgør med det. Det er det private skriftemål, som vi først og fremmest hører om i kilderne, og som den nyere forskning derfor også har haft fokus på.²⁰

Vi har ikke mange kilder til belysning af sagen, men vi ved, at et offentligt skriftemål stadigvæk blev krævet ved alvorlige synder, der var offentligt kendt.²¹ I danske kilder fra 1400- og begyndelsen af 1500-tallet møder vi det især i forbindelse med manddrabssager blandt adelen.²² F.eks. måtte en østjysk adelsmand, den senere så berømte rigsadmiral Peder Skram, efter at have slået en mand ihjel, i 1531 tage skrifte »for Aars-Domkirkedør«. Det dræbende sværd var ført af adelsmandens svend Poul, »som sad nøgen for Kirkedøren og tog Skrifte med hannem«.²³ 'Nøgen' betyder sikkert kun iført en bodsskjorte, og en sådan har de to mænd altså været iført, da de knælende modtog syndsforladelsen af en præst, der tildelte den på biskoppens vegne.

Men vi kan også se, at det offentlige skriftemål efter reformationen kom i centrum af kirketugten, som den udøvedes eksempelvis i Danmark. Det giver ikke mening, hvis ikke det lå i direkte forlængelse af en foreliggende middelalderlig tradition.

20 Et typisk eksempel, der bruger teologiske afhandlinger, herunder *Summa Angelica*, som hovedkilde og derfor stort set ignorerer den offentlige bod, er Ohst 1995, se s. 238 med note 42, s. 268.

21 En grundig undersøgelse på grundlag af tysk materiale foreligger i Friederike Neumann: *Öffentliche Sünden in der Kirche des späten Mittelalters. Verfahren – Sanktionen – Rituale* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit, 28), Köln 2008.

22 Jf. Jeppe Büchert Netterstrøm: »Reformationens betydning for kriminalisering af manddrab«, *Reformationen – 1500-tallets kulturrevolution*, red. Ole Høiris og Per Ingesman, 2: Danmark, Aarhus 2017, s. 413-449, se s. 422-424.

23 *Danske Magazin*, 3. rk. III, 1851, s. 100 note 12. Sagen er kort nævnt i Troels Dahlerup: »Den kirkelige disciplin i Danmark 1536 – ca. 1610«, *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, red. Ingmar Brohed (Skrifter utgivna av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning, 6), Oslo 1990, s. 390-408, se s. 392. Et eksempel på en gift kvinde, der i 1522 måtte stå åbenbart skrifte på Lunde Domkirkes 'bandstrappe' efter at være blevet gravid med en anden end sin mand, nævnes i Per Ingesman: »Kirkelig disciplin og social kontrol i senmiddelalderens danske bondesamfund. En casestudy af det ærkebiskoppelige gods under Lundegård 1519-1522 og Hammershus 1525-1540«, *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, red. Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Aarhus 2007, s. 329-380, se s. 351.

Skriftemålet i den danske reformation

Efter Christian III's indførelse af reformationen i 1536 formuleredes regler for anvendelsen af både det private og det offentlige skriftemål i Kirkeordinansen af 1537/39.²⁴ De findes for det første i afsnittet »Huorledis Affløsning skal tilgaa«. ²⁵ 'Afløsning' er det danske udtryk for absolutionen, og det skal vi møde flere gange i det følgende. Ifølge ordinansen skal det private skriftemål finde sted før højmesse om søndagen, enten lørdag aften eller søndag morgen. Den, som skrifter, kan enten i almindelighed bekende at være en synder eller bekende en forsømmelse i sin erhvervsudøvelse eller noget, der særligt nager hans samvittighed. Men der kræves udtrykkeligt ikke opregning af alle synder. Hvis den skriftende ønsker at gå til nadver ved den højmesse, der er umiddelbart forestående, skal præsten udspørge ham, om han forstår, hvad nadveren er, og om han kan De ti Bud og andet, som hører til børnelærdommen, katekismestoffet. Kan han ikke det, skal præsten med det samme orientere ham om, at han ikke kan deltage i nadveren.

Det betyder, at skriftemålet ligesom i andre lutherske kirker var blevet, hvad man har kaldt en 'troseksamen' eller et 'nadverforhør'.²⁶ Accenten var forskudt fra den individuelle opregning af begåede synder til en klarlæggelse af den korrekte læreforståelse. Det kunne udarte til en 'katekismeeksamen', som især gik på den rette forståelse af den lutherske lære om synd og nåde, lov og evangelium.²⁷ Da skriftemålet således var koblet sammen med katekismeundervisning og gjort til en betingelse for deltagelse i nadveren, havde man i realiteten fået en ny variant af middelalderens tvungne skriftemål.²⁸ Og også i dette nye lutherske skriftemål var der et element af social kontrol. Det hedder nemlig i Kirkeordinansen: »Den som skrifter skal gjøre skrifftefaderen regenskab paa sit leffned«, altså sin livsførelse.²⁹

24 Om skriftemålet i tiden forud for den officielle indførelse af reformationen, som til dels var inspireret fra den humanistiske reformationsretning i Sydtykland og Schweiz, se Andersen 1954, s. 394-414; Carsten Bruun: »Skriftemålet i Danmark. Fra senmiddelalder frem til kirkeordinansen 1539«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1989, s. 79-122. Se også Halvor Bergan: *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til idag*, Oslo 1982, s. 64-68.

25 *Kirkeordinansen 1537/39*, udg. Martin Schwarz Lausten, København 1989, s. 183-185, jf. s. 109f.

26 Se f.eks. Bergan 1990, s. 65f, 69-71, 75f., jf. s. 213-215.

27 Andersen 1954, s. 399f.; Bergan 1990, s. 76-78; se også Appel 2010, s. 26-28.

28 Stærkt understreget i Åke André: *Nattvarvsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv. Skriftermål och fasta* (Acta historico-ecclesiastica Suecana, 27), Stockholm 1952, s. 50-56.

29 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 183, jf. s. 109.

Dette element af social kontrol var imidlertid endnu mere fremtrædende i det revitaliserede offentlige skriftemål.

»... obenbare med affløsning forladis«

Ifølge Kirkeordinansens afsnit om skriftemål kræves offentligt skriftemål dels af personer, der har begået manddrab, dels af personer, der har begået incest, eller som med andre åbenbarlige laster har »obenbarlige fortørnet den hellige Kircke«. Hvad disse åbenbarlige laster kan være, skal vi få at se om lidt. Kun i forbindelse med manddræbere nævnes mere udførligt, hvordan det skal gå for sig: Den, der har begået et drab, skal sammen med nogle af sine slægtninge og venner om søndagen gå til sognekirken og straks efter prædikenen stå frem for højalteret og »giffue obenbare sin anger oc ruelse til kiende for alle«. Når præsten har hørt ham, skal han formane hele kirken til at bede for den angrende synder, »trøste hannom med det hellige Euangelio, oc saa affløse hannom«.³⁰

Flere anvisninger kommer i Kirkeordinansens afsnit om, »Huorledis mand skal Berettes«, dvs. modtage nadveren.³¹ Her nævnes fire grupper, som ikke må få delagtighed i det hellige sakramente, nadveren: for det første »de som obenbare ere bandsette oc icke affløssde igien«; for det andet de »som forherdelig henge wed nogen witterlig ketterij«; for det tredje afsindige mennesker og ufornuftige børn; og for det fjerde »saa maange som hordtryckelige leffue wid nogen obenbare laster«, såsom horkarle, skørlevnere, ågerkarle, svirebrødre, volds mænd og folk, der forhåner og foragter Guds ord.³² – At nægte adgang til nadveren skulle med andre ord bruges som middel til bekæmpelse af synder i befolkningen.

Et moderligt ris eller en faderlig pisk?

Vi er nu stødt på to af kirketugtens disciplinære sanktioner: at blive udelukket fra nadveren og at blive afkrævet en offentlig syndsbe kendelse. Også en tredje sanktion, bandlysning, optræder i Kirkeordinansen. Den omtales traditionelt som *excommunicatio maior*, fordi den i princippet udelukkede fra det kirkelige fællesskab som sådan, i modsætning til *excommunicatio minor*, der kun bestod i udelukkelse fra nadveren.³³ I Kirkeordinansen omtales bandlysningen i afsnittet »Huor-

30 Kirkeordinansen 1537/39, s. 184, jf. s. 110.

31 Kirkeordinansen 1537/39, s. 185-187, jf. s. 110f.

32 Kirkeordinansen 1537/39, s. 186, jf. s. 111.

33 Jf. Bergan 1990, s. 43f.

ledis de forherdede skulle bandsettis«. ³⁴ Om bandet siges det her, at det er »det yderste legedom Kircken haffuer til at hindre obenbare sønder oc laster med«. Og det omtales som »Kirckens moderlig riiss« (*maternum ... ecclesiae flagellum*).

I sin bog om *Christian den 3. og kirken (1537-1559)* har Martin Schwarz Lausten gjort udførligt rede for de diskussioner om kirketugt og bandlysning, som udspandt sig på reformationstiden. ³⁵ De førtes forud for udstedelsen af Kirkeordinansen, hvor der især fra rigsrådets side var bekymring for at give præsterne alt for stor adgang til at kunne bandlyse folk. Men debatten fortsatte også, efter at Kirkeordinansen lå færdig og var gået i trykken, og her ses især ønsker fra ledende gejstlige om en strammere kurs i forhold til den ligegyldighed over for den evangeliske forkyndelse, moral og disciplin, som de mødte i lægfolket. Som eksempel kan nævnes en stor latinsk betænkning, *Judicium de excommunicatione*, som Hans Tausen udarbejdede i 1557. ³⁶ I den omtales bandlysning som »en faderlig pisk« (*paterna virga*), som skal bruges mod syndere.

Ifølge Hans Tausen skulle bandlysning ikke blot være et sjælesørgisk middel til at få en synder til at erkende sin brøde og vende tilbage til det kirkelige fællesskab. Bandet skulle også være et kirkeligt straffemiddel. En nærmere undersøgelse gav det – også for Schwarz Lausten selv – overraskende resultat, at Hans Tausen, kendt som ‘den danske Luther’, i vidt omfang støttede sig til og lånte fra Calvins store dogmatiske fremstilling, *Institutio Christianae Religionis!* ³⁷

Udfordringen fra den calvinske kirketugt

Hans Tausens betænkning blev ikke offentliggjort og fik ifølge Schwarz Lausten næppe nogen betydning i praksis. Alligevel må man sige, at den strenge kirketugt i de calvinske kirker blev stående som en stadig udfordring til lutheranerne. ³⁸ Og selvom man i Danmark havde travlt med

³⁴ *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 193f, jf. s. 115: »Ritus excommunicandi obstinatos«.

³⁵ Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)* (Studier i den danske reformationskirke, 1), København 1987, s. 178-207. Se også Andersen 1954, s. 182-198.

³⁶ Lausten 1987, s. 197-207.

³⁷ Lausten 1987, s. 202. Se også Rasmus H.C. Dreyer: *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation* (University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, 598), Odense 2020, s. 238.

³⁸ Jf. for det følgende Per Ingesman: »Mellem kirkens disciplin og lovens straf. Overtrædelse af Dekalogens tredje bud frem til Danske Lov 1683«, *Den sette kirke. Fest-*

at tage afstand fra calvinisterne i læremæssig henseende, lod man sig formodentlig inspirere af den måde, hvorpå kirketugten i de calvinske kirker udøvedes af konsistorier med deltagelse af præster og 'ældste'. I hvert fald indførte man med den såkaldte Kirketugtsforordning af 1629 læge medhjælpere til sognepræsten i hans udøvelse af kirketugten, af den kirkelige disciplin, som det hed.³⁹ De skulle hjælpe med at finde mennesker, der begik synder i de lokale sogne. Blandt de synder, som præstens medhjælpere skulle holde øje med, nævner forordningen »Predickens Forsømmelse, Helligdags Misbrug til Gilde, Dricke, Dobbel, Gøglen, Fechten eller andet saadant, Sacramentens Forholdelse offuer it fierding, halfft eller heelt Aar« samt en lang række andre forseelser.⁴⁰ Det var laster, som ifølge forordningen ikke var så nemme at afskaffe eller bevise »formedelst sedvanlige rettergang«, altså igennem det eksisterende verdslige retssystem. Imod sådanne synder skulle der skrives ind i overensstemmelse med en nærmere foreskrevet procedure, der grundlæggende fulgte 'Kristi regel' i Matthæusevangeliet. Sanktionerne omfattede de tre, vi allerede er stødt på: udelukkelse fra nadveren, »at staa aabenbarlig Schriff« og bandsættelse.

Kirketugtsudøvelse i praksis

Ifølge Schwarz Lausten er det »vanskeligt at få et indtryk af, hvor udbredt anvendelsen af bandlysning var i reformationskirken«. ⁴¹ Det kan man udstrække til at gælde for kirketugtsudøvelsen helt generelt. Hvorledes den kirkelige disciplin udøvedes i praksis i 1500- og 1600-tallets Danmark, har vi kun uhyre få kilder til.

I en bevaret visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637, der er ført af superintendenterne Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar, indgår en omtale af sager, der kræver anvendelse af kirkelig disciplin, som et fast punkt ved visitatserne. Her noteres f.eks. flere steder personer, over for hvem der skal skrives ind med kirketugt, på grund af at de i årevis har holdt sig fra nadverens sakramente, eksempelvis en adelig, der har forsømt nadveren i et årti.⁴²

skrift til Carsten Bach-Nielsen, red. Mattias Skat Sommer m.fl., Aarhus 2021, s. 93-113, især s. 102f.

39 *Danske Kirkelove*, udg. Holger Fr. Rørdam, I-III, København 1883-89, III, s. 140-169; *Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, udg. V.A. Secher, I-VI, København 1887-1918, III, s. 446-477.

40 *Danske Kirkelove*, III, s. 146; *Corpus constitutionum Daniæ*, III, s. 453f.

41 Lausten 1987, s. 196.

42 »Visitatsbog for Lunde Stift 1611-1637«, udg. Bjørn Kornerup, *Lunds stifts herda-*

Langt de fleste eksempler på anvendelse af kirketugt haves dog i forbindelse med seksuelle forseelser. Og det er også i den forbindelse, at kirketugtens element af social kontrol træder stærkest frem. I deres bog *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750* (2009) har Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen et kapitel, der bygger på »Perlestikkerbogen«, en privat regnskabs- og optegnelsesbog, som præst i Nakskov, Anders Pedersen Perlestikker, førte i årene fra 1618 til 1627.⁴³ En af listerne i Perlestikkerbogen er en fortegnelse med overskriften »Nomina publice absolutorum«, altså navne på dem, der har fået afløsning efter at have skriftet deres synder offentligt for menigheden.⁴⁴ Om hovedresultatet af deres undersøgelse af denne liste – der viser, at Nakskovpræsten i de syv år fra 1620-1626 lod 70 personer stå åbenbart skrifte – siger Appel og Fink-Jensen:

Ud fra Kirkeordinansens ord kunne man få indtrykket af, at alverdens grove synder førte til åbenbart skriftemål. Men reelt var det navnlig én form for forseelse, der blev fulgt op på denne måde, nemlig 'lejermål', dvs. sex uden for ægteskabet. Og mere præcist: De tilfælde, der var blevet opdaget og gjort 'åbenbare', typisk fordi et barn var blevet født uden for ægteskab.⁴⁵

Ifølge Appel og Fink-Jensen viser materialet i Perlestikkerbogen, at sognepræsten i Nakskov levede op til kravet i den såkaldte lejermålsforordning af 1617 om, at et par, der havde begået lejermål, begge skulle stå åbenbart skrifte.⁴⁶

minne från reformationen till nyaste tid, red. Gunnar Carlquist, Ser. 1: Urkunder och aktstycken, I, Lund 1943, s. 1-175, se s. 36, 37, 39, 61, 91. Jf. Ingesman 2021, s. 103. Se videre Per Ingesman: »Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark«, *Towards a Protestant North*, ed. Sigrun Høgetveit Berg, Rognald Heiseldal Bergesen and Roald Kristiansen (The Protracted Reformation in Northern Norway, 2) (TROLL. Tromsøer Studien zur Kulturwissenschaft, 14), Hannover 2016, s. 205-235.

43 Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Gjerm 2009, s. 61-113 (kapitel 2).

44 Appel og Fink-Jensen 2009, s. 80-84. Listen er trykt i *Perlestikkerbogen. Nakskovpræsten Anders Pedersen Perlestikkens Optegnelser og Regnskaber*, udg. Hans Knudsen og Albert Fabricius, København 1954, s. 289-311.

45 Appel og Fink-Jensen 2009, s. 80.

46 Appel og Fink-Jensen 2009, s. 82. Forordningen er trykt i *Danske Kirkelove*, III, s. 62; *Corpus constitutionum Danicæ*, III, s. 514f. Jeg har behandlet forordningen og dens kontekst i Per Ingesman: »Staat, Kirche und Konfessionalisierung im frühneuzeitlichen Dänemark (1545-1645)«, *Regna firmat pietas. Staat und Staatlichkeit im Ostseeraum. Festgabe zum 60. Geburtstag von Jens E. Olesen*, red. Martin Krieger und Joachim Krüger, Greifswald 2010, s. 169-184, se s. 180f.

At et sådant krav om åbenbart skrifte ved lejermål blev gjort gældende også forud for 1617, skal jeg vise i det følgende. Det vil jeg gøre med brug af en hidtil uudnyttet kilde til kirketugtsudøvelse i praksis i reformationstidens Danmark, en kilde, der er 40 år ældre end lejermålsforordningen.

Lundensiske domme i ægteskabssager 1577-1579

Kilden er jeg stødt på i forbindelse med et igangværende forskningsprojekt om udviklingen af den efterreformatoriske ægteskabsret i Danmark. Til indledning om dette projekt blot følgende: Sager om ægteskab havde i middelalderen hørt under kirkens jurisdiktion, de var reguleret af kirkelig lovgivning og blev behandlet af kirkelige domstole. Efter reformationen forsøgte man at lade de verdslige domstole tage sig af ægteskabssager, men det viste sig hurtigt mindre heldigt. Derfor indførte man ved de såkaldte Riberartikler af 1542 (der var et tillæg til Kirkeordinansen) særlige domstole til at tage sig af sådanne sager.⁴⁷ Disse domstoles sammensætning og virke forud for den første protestantiske ægteskabslovgivning, Frederik II's Ægteskabsordinans af 1582, er et hovedpunkt i mit forskningsprojekt.⁴⁸ Ifølge Riberartiklerne skulle domstolene i hvert stift bestå af domkapitlet og den såkaldte stiftslensmand.⁴⁹ Retsprotokoller fra disse domstole – som senere kom til at gå under navnet tamperretter, men som i udgangspunktet kaldtes konsistorier – er ifølge en introduktion til materialet bevaret fra 1645 og frem til ophævelsen af retterne i 1797.⁵⁰ Først langt inde i arbejdet med projektet blev jeg opmærksom på, at dette gælder om materialet i danske arkiver. Fra Skånes danske tid, altså før 1658, har vi i Universitetsbiblioteket i Uppsala og i Landsarkivet i Lund bevaret hele seks protokoller med ægteskabssager fra domkapitlet i Lund.⁵¹ Den ældste

47 Artiklerne er trykt i *Danske Kirkelove*, I, s. 195-206.

48 For en populærvidenskabelig introduktion til projektet, se Per Ingesman: »Skilsmisse og separation efter reformationen«, *Skalk*, nr. 2, 2021, s. 24-29.

49 Det blev fastsat i artikel 3 og 4. En særlig udgave af disse to artikler findes i *Den danske Rigslovgivning 1523-1558*, udg. Aage Andersen, København 2015, nr. 65 (s. 240-242).

50 Ane M. Ørsted Schultz: »Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder«, *Fortid og Nutid* 4, 1993, s. 285-299, se især oversigten over bevaret retsmateriale på s. 299.

51 Se arkivoversigten over arkiv »13550 Lunds domkapitels arkiv 1504-1999. A III Protokoll (domböcker) i äktenskapsmål« på hjemmesiden for det svenske Riksarkiv: <https://sok.riksarkivet.se>. Jeg retter en stor tak til fhv. lektor, cand.mag. Ole Bay, der ikke blot har gjort mig opmærksom på det lundensiske materiales eksistens, men også har givet mig adgang til at bruge sin affotografering af den ældste af protokollerne.

er den vigtigste i min sammenhæng, for den dækker årene 1577-1579 og er altså ældre end Ægteskabsordinansen.⁵²

Protokollen dækker en periode på lidt over to år, fra 24. februar 1577 til 20. marts 1579, hvor der i alt fældedes dom i 91 forskellige sager. Der var et par mindre sagsgrupper, men bortset fra dem faldt sagerne i to store hovedgrupper, sager om trolovelse (33 stk.) og sager om ægteskab (48 stk.).

Sagerne om trolovelse handlede næsten alle om, at personer ønskede at få en indgået trolovelse ophævet, og det fik de normalt. Kun i ganske få tilfælde blev et trolovet par pålagt at overholde deres trolovelsesløfte og ægte hinanden. Hvornår det skete, kommer vi tilbage til.

Af de 48 sager om ægteskab, hvoraf de fleste var rejst af en ægtefælle, der ønskede at blive skilt og få lov at gifte sig igen med en anden, var der en mindre del, hvor skilsmisse blev afvist. Enten blev parterne pålagt at forliges, eller de fik 'kun' bevilget separation, ikke skilsmisse med ret til at gifte sig igen. I den helt store hovedpart af sagerne blev skilsmissen dog bevilget. I alt blev der på de to år fældet 40 skilsmisedomme af domkapitlet i Lund. I langt de fleste sager var skilsmissegrunden enten hor, *desertio* (at ægtefællen var stukket af) eller en kombination, hvor en ægtefælle både havde forladt sin ægtemage og havde begået hor.⁵³

Kirketugstens disciplinære midler spillede en vigtig rolle i domkapitlets behandling af sager om trolovelse og ægteskab. Det gælder først og fremmest kravet om offentligt at skrifte sin synd og modtage afløsning herfor. Herom er der tale i omkring en snes af de 91 sager, der behandlede af kapitlet i årene 1577-1579. Der er en enkelt præst, der får bevilget skilsmisse fra sin hustru, men ellers var alle de personer, der fik behandlet sager om trolovelse og ægteskab af domkapitlet i Lund, enten borgere eller – det gælder langt de fleste – bønder. Igenem denne kilde får vi derfor et indblik i, hvorledes ganske almindelige mennesker blev mødt af krav fra statslig og kirkelig side med hensyn

52 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Protokollen er ikke pagineret. For at det skal være muligt at finde de sager, jeg henviser til, gengiver jeg i det følgende ved henvisninger til enkeltsager de overskrifter, dels med datoen for retsmødets afholdelse, dels med et *summarium*, der findes over den enkelte dom.

53 Se nærmere Per Ingesman: »'... effther then ewangeliske friihed oc cristeligt skall ...' Skilsmisse og separation efter den danske reformation«, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 2022 (artikel under publicering).

til seksuelt samliv før, i og uden for ægteskab. Eller med andre ord: hvorledes de blev underkastet den sociale kontrol, der lå i kirketugten.

Sara Svendsdatter mellem Niels Jensen og Poul Skrædder

Jeg starter med et konkret eksempel: en sag, hvori hele to domme findes afskrevet i kapitlets protokol. Den første dom blev fældet den 22. april 1577, den anden den 20. december 1577.⁵⁴ Dommen fra april var fældet i en sag, hvor Sara Svendsdatter var stævnet af sin trolovede fæstemand, Niels Jensen i Rödde (Torna hd).⁵⁵ Han fortalte, at han for tre år siden var blevet trolovet med hende. Han havde troet, at Sara skulle forholde sig ærligt, indtil man kunne gøre bryllup, men nu havde hun ladet sig bedrage og beligge af en vis Poul Skrædder. Da hun var gravid med dennes barn, begærede Niels Jensen, at »hand motte blifue hende quitt oc fange loff att giffte seg en andensteds erligenn«. Til denne beretning svarede Saras stedfader, som var en lokal sognepræst, hr. Frands i Harlösa (Frosta hd),⁵⁶ på hendes vegne, at det var korrekt, at Niels og Sara var trolovede, og at hun var blevet beligget af Poul Skrædder og ventede hans barn. Men ifølge hr. Frands så var trolovelsen sket med det vilkår, at Niels' fader med det første skulle oplade en del af sin gård for sønnen, og det var endnu ikke sket. Brylluppet blev derfor forhalet, indtil Sara »effter saa lang forhaling« blev bedraget og beligget. På Saras vegne begærede han da ophævelse af trolovelsen, eftersom der ikke var noget håb om en »god forligelse eller samdrechthet« mellem Niels og Sara. Han fortalte også, at de heller ikke var »viidere kommit der mett, end att the vore alleniste troloffuede«. Heri lå, at det ikke var kommet til bryllup, men også at de trolovede ikke havde haft samleje. Dette var vigtigt, for hvis en trolovelse var blevet fulgt op af et samleje, så var der tale om noget, der blev betragtet som et gyldigt ægteskab.⁵⁷

54 De er begge afskrevet på det samme sted i protokollen, dommen fra 22. april *efter* dommen af 20. december.

55 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria sexta ante natiuitatem Dominj, id est 20 Decembris. Sententia lata in causa eiusdem Sara Suenonis, cùm repudietur à sponso, ob violatam à se datam fidem, archa simul reddita. Feria secunda post Misericordia dnj. 77.

56 Frans Rasmussen Bierbo nævnes som sognepræst i Harlösa og Hammarlunda fra 1573 til 1624. Se om ham *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid*, utg. Gunnar Carlquist, Ser. 2: Biografier, 6: Frosta och Färs kontrakt, Lund 1957, s. 262.

57 På dette punkt overtog den protestantiske ægteskabsret den middelalderlige kanonisk-retslige opfattelse: at en ægteskabsindgåelse *per verba de futuro* – altså en trolovelse, i modsætning til et ægteskab, der stiftedes *per verba de praesenti* – blev til et

Til denne fremstilling fra hr. Frands havde Niels ikke synderligt meget at sige, men han påpegede dog, at det nævnte vilkår for trolovelsen – altså at han skulle få en del af sin faders gård – stadig kunne nå at blive opfyldt. Og selvom brylluppet var blevet forhalet, skulle Sara dog have »skicket seg alltid erligenn«. Nu var han imidlertid ikke til sinds at tage hende tilbage og lade sig vie til hende. Kapitlets dom i sagen lød, at selvom Niels og hans forældre burde have opfyldt betingelsen med at få en del af faderens gård til leje og heller ikke burde have forhalet brylluppet så længe – »huilckett wdenn tuiffuell ingenn ringe aarsage giffuet haffue till Saris faldt« – så kan det dog ikke undskylde, at hun i mellemtiden har ladet sig beligge af en anden. Derfor må Niels være hende kvit og have lov at gifte sig med en anden. Men Sara skal »tage obenbare schriff oc afløsning i kirckenn« for sit lejermål med Poul Skrædder, »huilckenn oc obenbare afløses skall oc segh mett thenn hellige kircke forlige lade«. Videre hedder det i dommen, at Sara skal »bliffue wgiffit indtill saa lenge, hun effter en sand poenitentz oc sitt leffnetz forbedring, som hun skelligenn beuise kandt, fanger loff aff kirckens forstandere oc øffrighed seg igenn nogen andenstedz i echteskaff att begiffue«.

Hvad 'at tage åbenbar skrift og afløsning i kirken' betyder, ved vi allerede: Sara skal offentligt, i overværelse af hele menigheden, bekende sin synd og derefter modtage præstens absolution, 'afløsningen'. Igenem det offentlige skriftemål og den åbenbare afløsning blev synderen, som det hedder, 'forliget' med den hellige kirke.

Sara – og Poul – skulle stå åbenbart skrifte, men Sara skulle også forblive ugift, indtil hun 'efter en sand pønitenz og sit levnedz forbedring' fik lov af de kirkelige myndigheder at indgå ægteskab. Hvad betyder det?

Pønitenz betyder ifølge Kalkars ordbog over det ældre danske sprog 'anger' eller 'bodsøvelse'.⁵⁸ Det siger ikke så meget, men heldigvis har vi en samtidig definition, der er noget mere oplysende. Den findes i de såkaldte Fremmedartikler af 1569, altså de trosartikler som udlændinge, der ville slå sig ned i Danmark, skulle udspørges om. Her handler artikel X. »Om Penitentze«. Fremmede skal spørges, »Om de bekiende, at en salige Penitentze er it Menniskis omuendelse til Gud, ved troen

bindende ægteskab, hvis det blev fulgt op af et samleje. Se Hartwig Dieterich: *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Jus Ecclesiasticum, 10), München 1970, s. 53-55, 93, 121, 153, 185-188.

58 Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, s.v. 'Penitenz'. Tilgængelig online: kalkarsordbog.dk.

til Jesum Christum: huilcken Penitentze staa i disse try stycker, som ere Anger och ruelse for Synden, Troen oc en ny Lydactighed«. ⁵⁹ – At angre sin synd, bevise sin tro og lade den komme til udtryk i en ny og bedre livsførelse – det var de tre stykker, der lå i begrebet pønitens. ⁶⁰ Om dette ved vi, at det var en af de ‘særlige artikler’, som præsterne ifølge Kirkeordinansen skulle koncentrere sig om i deres prædikener for lægfolket. ⁶¹

Disse tre elementer fremgår præcis af den dom i Sara Svendsdatters sag, som kapitlet fældede otte måneder senere, den 20. december 1577. ⁶² Også denne gang var det hr. Frands, der fremførte sagen på steddatterens vegne. Han berettede, hvorledes Sara for nogen tid siden – en henvisning til dommen fra april – af kapitlet var blevet fradømt sin fæstemand Niels Jensen, fordi hun havde ladet sig beligge og avlet barn med en anden. Niels havde fået lov at gifte sig med en anden, mens Sara og den, der havde beligget hende – altså Poul Skrædder – »schulle lade seg obenbare i kirckenn affløse for deris synd oc forseelse«. Sara skulle endvidere – således fortsætter hr. Frands’ referat af forårets dom – forblive ugift, indtil hun efter »end sand pønitentz oc sitt leffnets forbedring« fik lov at gifte sig igen. Ifølge hr. Frands har Sara nu »giort samme dom aldeles fylleste, baade mett affløsning att tage oc i andre maade«. Og så beretter han, hvorledes Sara og Poul, »huilckenn oc i liige maade nu hagde tagett obenbare skriftt och affløsning for sin misgierning«, begge ynkeligt beklagede, »atth de seg saa illde forseett hagde, huilckett deris fald de ville hierteligenn fortryde oc begrede all deris lifsthiid«. De bad ganske ydmygt om, at man for Guds skyld ville lade dem komme sammen i ægteskab, eftersom de nu havde et barn sammen, »huilckett the giernne saae att thet motte være oc holdes for ith rett echtbarnn for gud oc mennisken«. Hr. Frands selv bad på deres vegne også »ydmygeligenn«, at man ville unde dem, at de måtte blive viet sammen, både så deres barn måtte blive ægte, og så »deres orene bedrøffuede samuittigheder paa baade siider motte raadføres oc hielpes«. Hr. Frands tilføjede, at der ikke var noget håb om, at Saras

59 *Danske Kirkelove*, II, s. 131; *Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 238. Henvisningen har jeg fra Appel 2010, s. 26f.

60 Jf. *Confessio Augustana* art. 12 og 6.

61 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 159: »Om poenitentze, huorledis mand skal seg rette oc bedre«, jf. s. 99: *De poenitentia*; se også s. 176, jf. s. 105f.

62 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria sexta ante natiuitatem Dominj, id est 20 Decembris. Sara Suends datther. Coniugium repudiater concessum cum stupratore (sed alio in loco) potissimum ob prolem legitimumdam.

fæstemand, altså Niels Jensen, nogensinde ville have hende tilbage, »thij hans huff er oc nu aldeles fraa hende vendt«. Eftersom Sara er et ungt menneske, der nemt »ved dieffuelens argelistighed oc aff menneske skrøbelighed« igen kunne falde i synd, og eftersom hun og Poul har avlet barn sammen »och baade taget obenbare afløsning i kirckenn«, så tilsteder kapitlet »paa thenn hellige kirckes vegne, att Poueld oc Sara maa sammen komme i echteskaff«.

Vi ved, at folk gjorde, hvad de kunne for at undgå den skam og ydmygelse, det var at skulle stå offentligt skrifte.⁶³ Men når det, som her, var en forudsætning for at kunne blive gift og få et barn gjort ægte og dermed arveberettiget, var man nærmest tvunget til det. Det ses i talrige andre tilfælde i den lundensiske kapitelsprotokol.

Både i sager om trolovelse og i sager om ægteskab kunne der være tale om, *enten* at den ene part havde brudt trolovelses- eller ægteskabsløftet, mens den anden part var uskyldig, *eller* at begge parter var skyldige. Lad os se på nogle forskellige tilfælde.

Sager om brudte trolovelsesløfter

Hvis en indgået trolovelse var blevet brudt af den ene part, mens den anden var uskyldig, ville den uskyldige part normalt uden videre få lov at være fri for den skyldige og få lov at trolove sig og gifte sig med en anden. Det var det, vi så i sagen med Sara Svendsdatter og Niels Jensen. Selv om det – som i dette tilfælde – kunne diskuteres, om fæstemandens forhaling af brylluppet kunne have bidraget til pigens 'fald', så påvirkede dette ikke kapitlets afgørelse i sagen: Med begrundelse i Saras 'fald' fik Niels lov at være hende kvit og gifte sig med en anden. Dette er den normale praksis. Lige så normalt er, at den person, der har brudt sit trolovelsesløfte, pålægges at tage åbenbar afløsning. Dette efterfølges sædvanligvis af formlen om, at den pågældende skal forblive ugift, indtil han eller hun efter at have gjort pønitens – altså udvist en sand anger, der kom tydeligt til udtryk, og som førte til en ændret livsførelse – fik lov at gifte sig.

Sager, hvor en trolovelse er blevet brudt – eller påstås at være brudt – af begge parter, er der kun enkelte eksempler på, og de har alle så forholdsvis komplicerede sagsfremstillinger, at det vil føre for vidt at

63 Jf. dog Marie Lindstedt Cronberg: »Att försonas med Gud och hans heliga församling«, *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, red. Eva Österberg, Stockholm 1997, s. 199-224, især s. 202-207, der gør op med den i forskningen fremherskende opfattelse af det offentlige skriftemål ('kyrkoplikten') som en ren skamstraf. Lige så vigtig i datidens ritualer var det element af religiøs forsoning og reintegration, de indeholdt. Jf. videre nedenfor.

referere dem i detaljer. Princippet er dog her det samme: Hvis begge parter har forset sig, så skal begge også tage åbenbar afløsning. Og såfremt enten den ene eller begge ønsker at gifte sig igen, kan det først ske, efter at de har dokumenteret en alvorlig pønitens og deres levned forbedring.

Sager om ægteskabsbrud

Hvis den ene part i et ægteskab havde begået et ægteskabsbrud, som den anden var uden skyld i og ikke havde givet anledning til, var det normalt helt ukompliceret for den uskyldige at få bevilget skilsmisse med ret til at gifte sig igen. Med hensyn til den skyldige part var afgørelsen lige så klar: Vedkommende måtte tage åbenbar afløsning, og forudsætningen for at måtte indgå i et nyt ægteskab var igen en alvorlig pønitens og et forbedret levned.

Et eksempel haves i en sag, der blev pådømt af kapitlet den 13. oktober 1578.⁶⁴ Ifølge den fældede dom fortalte Ellen Jensdatter i Everlöf (Torna hd), der for seks år siden var blevet gift med Niels Sletbo, at efter at de havde været sammen et stykke tid, »hagde hun seg (dissuor) aff skrøbelighed, ved dieffuelens indskiudels i hoer forseet oc seg aff en anden beligge ladet«. Det fik Niels til straks at forskyde hende, »endog hand oc tillforn hagde værít megett haard emod hende oc mett sin haardhed giffuet ingen ringe aarsage till hendis fald«. Hun begav sig til sin slægt, og sådan var tilstanden i nogle år, indtil sagen kom i rette for kapitlet, der først forsøgte at forlige Niels og Ellen, men siden, da Niels insisterede på skilsmisse, bevilgede ham dette på grund af Ellens hor. Han fik lov at gifte sig andetsteds, mens hun blev pålagt at skulle leve ugift. Øjensynligt må der så være gået nogle år, inden Ellen i 1578 henvender sig til kapitlet. Nu kan hun nemlig berette, »huorledis hun hagde tagett obenbare affløsning wdj kircken, som beuiseligt er, for thett sitt syndefald«, ligesom hun har sin sognepræsts gode skudsmål om sit ærlige levned. Ifølge dette har man, efter hendes første forseelse, »icke nu wdj mange aar hørtt eller spurtt nogett røchte till hende andett end erligt«. Da der nu er en, som begærer at få hende til ægte, og da det er så lang tid siden, hun »fald wdj synd oc bedreff hoer«, bevilges hendes ønske om at få lov at gifte sig igen. At hun har angret og ændret sin livsførelse, fremgår også af overskriften over dommen,

64 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Ellne Jensedatther i Effuerløff. Repudiate ob adulterium, acta pænitentia, nouum concessum coniugium.

der siger, at et nyt ægteskab er bevilget, efter at der er 'gjort pøniten's', *acta pœnitentia*.

Et eksempel på en sag, hvor begge parter i et ægteskab havde gjort sig skyldige i hor, pådømtes af kapitlet den 22. april 1577.⁶⁵ I sagen havde et ægtepar i Malmö, Mauritz Nielsen og Marine Jørgensdatter, gensidigt stævnet hinanden og begæret skilsmisse på grund af ægtemagens hor. Ifølge hustruens fremstilling havde ægtemanden først været bortrejst i syv år, og efter hjemkomsten har han aldrig villet holde sig til hende. Han er tilmed befunden med en løs kvinde, og for dette har han betalt en bøde til byfogeden i Malmö. Det beviste Marine, og Mauritz benægtede det ikke. Mauritz anklagede til gengæld Marine for, at hun i hans fraværelse havde avlet »thuenne wechte børnn, huer mett sinn fader«. Dette kan Marine ikke benægte, men hun forsvarer sig med, »att hues fald hun wor wdj kommen, thett hagde hendes hosbonde self giffuett ingen ringe aarsage till mett sinn languarige borteuerelse«. Der er således bedrevet hor på begge sider, og da kapitlet ikke kan forlige parterne, bevilges deres ønske om skilsmisse. Begge parter skal »mett thett første tage obenbare affløsning, oc mett then hellige kircke seg forlige lade, for theris synnd oc onde leffnet«. Hvis de derefter ikke kan blive enige om at komme sammen i ægteskab igen, skal de på begge sider forblive ugifte – »wdenn saa er, at the epther en sand poenitentze oc theres leffnedtz forbedring, som the mett breff oc segell skelligenn beuise kunde, aff kirckenns forstandere oc øffrighed fange loff igienn andenstedz seg i echteskaff att begiiffue«. Det er de sædvanlige to krav, først at tage åbenbar afløsning og så at have gennemgået pøniten's og levnedforbedring, for at få lov at gifte sig igen efter en skilsmisse.

Kirketugten i lokalsamfundet

Kirketugten's disciplinære sanktioner var et stærkt og tilsyneladende effektivt middel til at få folk til at leve, som de burde ifølge den herskende ægteskabsideologi. Men én af grundene til, at det lykkedes så godt med at få den almene befolkning til at rette sig efter myndighedernes krav på det ægteskabelige område, får vi også et indtryk af i denne kilde: I en trolovelse eller et ægteskab var der stærke materielle interesser, både på individniveau og på slægtsniveau. Den produktionsenhed, som en gård eller fæstegård var, kunne ikke drives af én mand eller

65 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria secunda post Misericordia Dñj ÷ 22 Aprilis. Mauritzs Niellsønn i Mallmø. Adulter ab adultera separatus. Marine Jørgens datter i Malmö.

kvinde, noget, der ofte bliver gjort opmærksom på, når enkeltpersoner fremlægger deres sag. Og en forudsætning for, at en gård kunne gives videre til næste generation, var ikke blot, at der var en sådan næste generation i form af et eller flere børn, men også at disse børn var eller kunne betragtes som ægtefødte, for ellers kunne de ikke arve – sådan var loven, og netop dette hensyn til at få børn godkendt som ægte nævnes som et af motiverne i flere sager. Middelalderprincippet om *legitimatio per subsequens matrimonium* – om, at et uægte barn blev ægte, hvis forældrene efterfølgende giftede sig – var fortsat gyldigt.⁶⁶

I en artikel, »Att försonas med Gud och hans heliga församling«, har den svenske historiker Marie Lindstedt Cronberg rejst spørgsmålet, om kirkens og statens strenge seksualmoral var folkeligt forankret, et spørgsmål, hun besvarer bekræftende. Da det sker på grundlag af en lokalstudie af tingbøger fra Torna herred i Skåne i årtierne omkring år 1700, altså ikke længe efter Skånes overgang til Sverige, og da det udbygger det billede af kirketugtens materielle side, som her er antydnet, er det værd at inddrage hendes hovedresultat. Efter bl.a. at have fremlagt en række eksempler på, hvor stor vægt enkeltpersoner, der på grund af enten lejermål eller hor var blevet pålagt 'offentlig kyrkoplikt', lagde på at blive forsonet med deres lokale menighed og – ikke mindst – på at få lov igen at modtage nadveren, konkluderer hun, at dombogsmaterialet viser »en bild av ett starkt religiöst präglat lokalsamhälle där gemene man ställde sig bakom kyrkans sexualmoral«. Men, siger hun videre: Selv om rædslen for at blive udelukket fra det religiøse fællesskab og omsorgen for den individuelle frelse lyser igennem materialet, er det næppe hele forklaringen. Den lutheriske ideologi, med dens stærke betoning af ægteskabet og fordømmelse af udenomsægteskabelig seksualitet, passede som hånd i handske til bondesamfundets behov. Overførslen af jord og gård fra én generation til den næste krævede stabile ægteskabsalliancer og legitime arvinger. Den dominerende produktionsform, familiejordbruget, var en ramme omkring børneopdragelse, sygepleje og varetagelse af gamle. Omfattende løsagtighed og mange uægte børn var en trussel mod velstanden og trygheden i dette bondesamfund.⁶⁷

Den hellige kirkes band

Kravet om at tage åbenbar afløsning var standard over for personer, der havde brudt deres trolovelsesløfte eller deres ægteskab. Men også det

⁶⁶ Jf. Dahlerup 1990, s. 405.

⁶⁷ Cronberg 1997, s. 224.

mere alvorlige kirketugtsmiddel bandlysningen ses bragt i anvendelse i det lundensiske domkapitels ægteskabsprotokol 1577-1579.

At udelukkelse fra det kirkelige fællesskab blev brugt som en trussel i tilfælde af manglende vilje til at overholde en dom af kapitlet, har vi et eksempel på i et *Mandatum excommunicandj*, et bandlysningsmandat, som kapitlet den 1. juli 1577 udstedte til en hallandsk sognepræst, hr. Hans i Hishult (Höks hd).⁶⁸ Han fik besked om at bandlyse et af sine sognebørn, Jon Jensen, såfremt han ikke inden Mikkelsdag (29. september) havde rettet sig efter en dom af kapitlet, der pålagde ham at gifte sig med sin trolovede, Agnes Nielsdatter. Af domsreferatet i mandatet fremgår, at Agnes har fået et barn, som Jon er blevet udlagt som fader til, og at kapitlet derfor har dømt, at der foreligger »ett sant echteskaff« imellem ham og Agnes. – Det var det, vi så før: Trolovelse efterfulgt af samleje blev betragtet som et ægteskab. – Opfylder Jon ikke inden Mikkelsdag dommen og lader sig vie til sin 'tildømte hustru', skal hr. Hans på de fire følgende søndage lade læse ekskommunikationsmandatet og kapitlets dom i sagen fra prædikestolen i kirken. Hvis Jon »effter saadan christeligh aduarsell findes saa hardnackedt som tillforn«, så skal præsten »obenbare aff predickestolen kundgiøre hannom i then hellige kirckes bandt oc hannom saaledes vdskiude fraa alle christne menniskens samfund oc omgiengelse«. ⁶⁹ Bandlysningen skal vare, indtil han omvender sig, opgiver sin stivhed og hårdnakethed, begærer nåde og tager åbenbar afløsning og siden lader sig vie til Agnes.

Et eksempel på en sag, hvor der faktisk var foretaget en bandlysning, haves fra 1578.⁷⁰ I sagen, hvori kapitlet fældede dom den 28. februar 1578, berettede Hans Skomager i Bockeboda i Gärds herred, at han havde været gift med en kvinde ved navn Bente, som han havde levet med i mange år, selvom hun forså sig »skendelige emod hannom mett hoer, disligest och saa mett wtroskaff oc tiuffuerij«. Da hun havde

68 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria secunda post Johannis Bapt. ÷1 Julij. Agnes Nielsedatther i Hissholt i Hallandt. Mandatum excommunicandj. Till her Hans i Hiss-holltt.

69 På trods af overskriften, »Huorledis de forherdede skulle bandsettis«, siges på det pågældende sted intet konkret om ritualet for bandlysning i *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 193f, jf. s. 115. I Kirketugtsforordningen af 1639 fastsættes, at sognepræsten skal »liuse til band« tre søndage. *Danske Kirkelove*, III, s. 147; *Corpus constitutionum Daniæ*, IV, s. 455.

70 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria Sexta ante Oculj. Hans Schomagere i Buckeboo i Gersherrit. Coniugium concessum cum ea, quæ viiente vxore adultera cognita fuit.

forladt ham for aldrig at vende tilbage, kom han nogen tid efter 'i lejer-mål' med en anden kvinde ved navn Citze, som han også siden avlede børn med. Denne Citze havde han hos sig, »indtill the bode bleffue obenbare band satte i theris sognekircke for thett wlofflige leygersmaall the tilhobe hagde, før end hand var sinn forrige høstruff fraadømbtt«. Hans Skomager bekendte, at han ikke havde gjort ret, da han belagde sig med Citze, før han var lovligt adskilt fra Bente, men undskyldte sig med, at han ikke vidste andet, »end thett vaar hannom strax frijt fore, effter att hans høstruff hagde seg saa groffueligenn forseet, hand tha maatte tage igenn huem hannon løstede«. ⁷¹ Bente var død omkring to år før, men Hans Skomager fremlagde beviser for »hendes løssachtig-hed oc wtroschaff«. Ligeledes fremlagde han bevis for, at han og Citze havde ladet sig afløse af bandet »oc mett Gud oc thenn hellige kircke forlige«. Han beder nu om – bl.a. så hans børn med Citze må »echtes« – at få lov at beholde Citze hos sig og lade sig vie til hende, og det tilsteder kapitlet.

Afslutning

I denne artikel har jeg sat fokus på kravet om at stå åbenbart skrifte som kirketugtens vigtigste instrument til udøvelse af social kontrol i reformationstidens Danmark. Jeg kan sammenfatte mine resultater i to hovedpunkter.

For det første har min analyse af den måde, hvorpå kravet om offentlig skriftemål anvendes i de lundensiske domme i ægteskabsager fra 1577-1579, underbygget og udbygget Charlotte Appels og Morten Fink-Jensens konklusion på grundlag af Perlestikkerbogens liste over personer, der har stået offentligt skrifte i årene 1620-1626. Også materialet fra domkapitlet i Lund viser, at sex uden for ægteskabet – både førægteskabelig sex og udenomsægteskabelig sex – blev sanktioneret med et krav til parterne om at stå åbenbart skrifte. Dette var således ikke et krav, der først kom med lejermålsforordningen af 1617. Men det forholdt sig ikke nødvendigvis sådan, at forseelsen var blevet offentligt kendt igennem fødslen af et barn uden for ægteskab. Det lundensiske materiale viser, at der var andre måder, hvorpå parter, der havde sex uden for ægteskabet, kunne blive afsløret. Typisk her var, at en part-

71 Sagen er et eksempel på, hvorledes de verdslige og kirkelige myndigheder efter reformationen satte ind på at bekæmpe det fænomen, at folk i almuen på egen hånd flyttede sammen og således dannede 'papirløse' parforhold, der kunne opløses på lige så uformel vis, som de var indgået. Noget sådant var almindeligt forekommende i middelalderen, jf. Roderick Phillips: *Putting asunder. A history of divorce in Western society*, Cambridge 1988, s. 30-34.

ner i et troløvelsesforhold eller et ægteskab, som var blevet bedraget, henvendte sig til kapitlet i Lund med en anmodning om at få ophævet troløvelsen eller ægteskabet. Den anklagede part blev så indstævnet til at møde for kapitlet og svare på anklagen fra den forurettede. Uanset om den skyldige selv tilstod sin forseelse, eller om den måtte bevises eller bare sandsynliggøres af den part, der havde rejst sagen, var dette nok til, at kapitlet krævede, at personen skulle stå åbenbart skrifte. Og da dette var et uomgængeligt krav for, at den pågældende kunne få lov at gifte sig, må vi formode, at det i de fleste tilfælde blev opfyldt.

For det andet har jeg kastet nyt lys over den rolle i den sociale kontrol, som de kirkelige myndigheder, in casu domkapitlet i Lund og de lokale sognepræster, spillede.

I dagens Danmark er social kontrol – i hvert fald ifølge en udbredt opfattelse i offentligheden – noget, der især findes i indvandremiljøer, og som går ud på, at fædre, onkler og brødre holder øje med, hvem familiens unge piger omgås, bliver kærestes med eller ønsker at gifte sig med. Denne form for social kontrol har ikke det officielle danske samfunds opbakning. Der er snarere tale om det, som den tyske historiker Heinz Schilling har kaldt 'uformal social kontrol' – i modsætning til myndighedernes officielle sociale kontrol.⁷²

I 1500-tallets Danmark gik de kirkelige og verdslige myndigheders officielle sociale kontrol ofte hånd i hånd med den uformelle sociale kontrol, som familien og slægten, naboerne og andre i lokalsamfundet udøvede. Et samvirke mellem officiel og uformel social kontrol ses især i situationer, hvor der forsøgte indgået et forlig mellem stridende parter i et troløvelses- eller ægteskabsforhold. Her var domkapitlet i Lund en instans, der så det som sin opgave at opretholde – så vidt det overhovedet var muligt – de indgåede troløvelses- og ægteskabsforbindelser, og som gerne forsøgte at inddrage familie og lokalsamfund som forligsmæglere og garanter for, at indgåede aftaler blev overholdt. Kun et enkelt eksempel: I en sag, som blev pådømt den 30. juni 1578, havde en mand stævnet sin ægtehustru, som dels havde forladt ham, dels var mistænkt for at have et forhold til en anden mand.⁷³ I dommen refereres der til et i 1573 – altså fem år før – indgået forlig for domkapitlet, som gik ud på, at de to parter skulle tage hjem til Sölvesborg,

⁷² Schilling 1994, s. 13.

⁷³ Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria secunda post Johan: Baptistæ id est 30 Junij. Per Jonsßenn i Villandtsherrit, diuortium ob suspicionem adulterij, & desertionem post frustra tentatam aliquoties reconciliationem.

hvor borgmester og byråd sammen med den lokale sognepræst skulle forene dem endeligt, »oc tage sterck forpflichtelse paa baade siider aff thennom, att thenn forligelse motte wbrødeligenn holdis«. Da manden i 1578 bringer sagen op, nævnes det, at borgmester, råd og sognepræst faktisk havde gjort deres bedste for, at parterne måtte blive forligede, men dette havde hustruen ikke villet acceptere og havde atter forladt manden.

I de lokale samfund spillede sognepræsten en hovedrolle i den sociale kontrol, som lå i kirketugten. Han var et mellemlid mellem domkapitlet og lokalsamfundet, og han kunne repræsentere begge sider i forhold til hinanden. Vi har set, hvorledes en sognepræst på den ene side stod for at gennemtvunge en af kapitlet fældet dom med en trussel om bandlysning, men på den anden side også var den, der udstedte de skudsmål, vidnesbyrd om 'ærligt' levned, som var så vigtige i situationer, hvor en uskyldig sagspart ønskede at få ophævet en trolovelse eller et ægteskab. Og så har vi set, hvorledes det var sognepræsten, der skulle bedømme, om personer, der havde brudt et trolovelsesløfte eller et ægteskab, efter at have skriftet deres synd offentligt så også havde gjort pønitenz, altså havde fremvist en oprigtig anger og havde forbedret deres levned på en så afgørende og åbenlyst synlig måde, at de kunne få lov at indgå i et nyt parforhold.

På dette punkt kaster protokollen fra Lund nyt lys over de kirkelige myndigheders forvaltning af det åbenbare skriftemål i 1500-tallets Danmark. Men protokollen aflægger også vidnesbyrd om, at lægfolk lokalt uden tilskyndelse fra myndighederne selv stod for social kontrol, at de holdt øje med hinanden og måske også påtalte uacceptabel seksuel adfærd. Som eksempel kan nævnes en sag, som domkapitlet pådømte den 13. oktober 1578.⁷⁴ I sagen klagede Jens Lauridsen i Elestorp (Färs hd) over, at Niels Olsen i Skartofta (Färs hd) havde ladet sin datter trolove med en anden, selv om han først havde givet datteren, Marine, til Jens. Jens mente, at det var med urette, og begærede, at det, som han var blevet lovet, måtte blive holdt. Niels Olsen svarede, at han kun havde givet datteren til Jens Lauridsen på betingelse af, at denne holdt sig fra en vis Ayde Torkildsdatter, »huilckenn hand beleygett oc mett hende nogle børn affled«. Niels Olsen kunne nu fremlægge vidnesbyrd, der beviste, at det havde Jens Lauridsen overhovedet ikke overholdt. Såle-

74 Uppsala universitetsbibliotek, Engeströmska samlingen, K 6 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577-1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Niells Ollsß i Skartoffte paa hans datther Marines vegne, Sponsalia dirempta ob non seruatam conditionem, intercedente etiam cum alia copula.

des kunne to mænd bevidne at have set Jens efter trolovelsen med Marine »gaa wdaff huset fraa Ayde«, og den ene kunne endda fortælle, at han da havde sagt til Jens: »allt haffuer thu nu forlised thin festemøø« – altså: ‘der mistede du din trolovede’. Også en tredje mand bevidnede, »att hand saa Jens Laurisßen gaa till Ayde afften oc morgenn, saa vell sidenn hand hagde troloffued Niells Olsenns datther som før«. Da Ayde også selv bevidnede, »att thet ey vare mange wger siidenn hand hagde legged i seng mett hende«, var sagen klar: Niels Olsen og hans datter var ikke forpligtet til at holde trolovelsesløftet til Jens Lauridsen.

At naboer på denne måde var i stand til at aflægge vidneforklaringer om de mest intime detaljer i folks adfærd, hænger sammen med, at ægteskabet, familien og husholdet – som den svenske historiker Malin Lennartsson har formuleret det – »ännu inte privatiserats, utan fanns i et offentligt rum«. ⁷⁵ I dette offentlige rum, i de små landsbyer og købstæder i reformationstidens Danmark, støttede naboernes uformelle sociale kontrol op om myndighedernes formelle sociale kontrol. Og det gjorde den, fordi myndigheder og lokalsamfund begge var interesseret i at opretholde ordnede forhold i de små fællesskaber, og ikke mindst gøre det i den institution, som ifølge den lutherske trestandslære var selve samfundets kerne: familien. På dette punkt passede den lutherske ægteskabsideologi som hånd i handske til bondesamfundets sociale og materielle behov.

Summary

In 1215, the Fourth Lateran Council made it obligatory for all Christians to confess their sins to their parish priest at least once a year. According to Thomas N. Tentler, the mandatory confession in the medieval Roman Church was an instrument of social control. It intended not only to console worried consciences but also to regulate people's behaviour.

The fact that it was obligatory to go to confession made Martin Luther and other Protestant reformers of the sixteenth century react strongly. It terrorized the consciences, Luther said, to have to perform the correct repentance and make the exhaustive confession that, according to the theologians of the medieval Church, was necessary for the absolution to have effect. Whereas Luther did away with the disciplinary side of the medieval confession, he praised the consoling aspect of it: that you could entrust yourself to and receive consolation

⁷⁵ Malin Lennartsson: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Bibliotheca Historica Lundensis, 92), Lund 1999, s. 261.

from a priest. Therefore, private confession was upheld in the Lutheran churches. This was also the case in Denmark, as the Church Ordinance of 1537/39 shows.

In the Church Ordinance, there is a close connection between confession and the Lord's Supper, the Eucharist. Before you could be handed the sacrament of the altar at Sunday Mass, you had to go to confession. The emphasis, however, was no longer on the individual enumeration of sins committed but instead on demonstrating you had the correct understanding of basic Lutheran doctrines. Since you had to pass such a 'faith interrogation' or 'catechism exam' to be able to participate in the sacrament, a new variant of the medieval mandatory confession had in fact been introduced.

Denying people access to the Lord's Supper was a first, lenient sanction in the exercise of ecclesiastical discipline. Two other sanctions, public penance and excommunication, would be used in cases of graver sins. This article explores the element of social control connected to ecclesiastical discipline in Reformation Denmark, primarily how people who had committed fornication or adultery were forced to do public penance, i.e. to confess their sins in the presence of the whole congregation – something that was regarded as shameful.

The most important source used in the article is a court record book from 1577-1579, which was kept by the cathedral chapter in Lund and contains judgments in marital cases. This hitherto unexplored source shows that the sanctions of ecclesiastical discipline played an important role in the handling of cases of betrothal and marriage. This applies primarily to the requirement to publicly confess one's sin and receive absolution for it. If either a betrothal or a marriage had been broken by one party while the other was innocent, the innocent party was usually allowed to separate from the partner and marry another. The person who had broken an engagement vow or a marriage, on the contrary, was ordered to confess in public. After this public confession, the person was ordered to remain unmarried until he or she had done *pœnitentia*, i.e. had performed true, visible repentance that had led to an improved way of life. After this, he or she was allowed to re-marry by the ecclesiastical authorities.

The cases described in the court record book from Lund are evidence that, in sixteenth-century Denmark, the official social control of the ecclesiastical (and secular) authorities often went hand in hand with the informal social control exercised by family and relatives, neighbours and others in the local community. The parish priest played an important role in the social control that lay in ecclesiastical discipline.

It was the parish priest in particular who judged whether people who had broken a betrothal or a marriage, after having confessed their sin in public, had also done *pænitentia* and could thus be allowed to enter into a new relationship. However, the practice also bears witness to the fact that local lay people, without any encouragement from the authorities, exercised social control themselves – that they kept an eye on each other and perhaps also reprimanded unacceptable sexual behaviour.

One of the reasons the ecclesiastical disciplinary sanctions were so successful in getting ordinary people to comply with the authorities' demands in marital matters is also evidenced by the record book from Lund. In a betrothal or a marriage, there were strong material interests, both at the level of the individual and of the kin: to manage a farm required both a man and a woman, and they had to be married to have legitimate children to whom they could bequeath their farmland and property. At this point, Lutheran marriage ideology suited the social and material needs of agrarian society. It is therefore concluded that, in the small villages and market towns of Reformation Denmark, both the authorities and the local communities were interested in maintaining orderly conditions, particularly in the institution at the very heart of society: the family.